

Олександр Прядко,
Тетяна Прядко
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА КОЗАЦЬКИХ СОТЕНЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ

У статті розглянуто печатки козацьких сотень Переяславського полку та проаналізовано низку питань, що постали у зв'язку з цим. Вивчення цієї категорії пам'яток обумовлене визначальною роллю козацтва як націєтворчого та державотворчого чинника українства. Проте, слід зазначити, що їхнє вивчення є малодослідженим напрямком української сфрагістики, а це заважає змалювати повноцінну картину еволюції козацької сфрагістики протягом XVII – XVIII ст.

Результати дослідження засвідчують, що козацькі печатки – це багатогранне історичне джерело, яке має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення доби Гетьманщини, як у царині політики, так і суспільства, культури, історії окремих станів тощо. Вони містять багатий матеріал і для розвитку таких суміжних дисциплін як генеалогія, геральдика, символіка, емблематика, палеографія, дипломатика.

Ключові слова: печатка, козацтво, сфрагістика, Переяславський полк, сотня, герб.

Здобуття Україною незалежності сприяло значному підйому вітчизняної історичної науки. Цей процес захопив і спеціальні історичні дисципліни, зокрема сфрагістику, предметом якої є печатки. Зростаюча вагомість сфрагістичних досліджень пояснюється зміною соціальних орієнтирів – від загального до індивідуального. Індивідуалізація українського суспільства має різнобічні прояви. Це, насамперед, розвиток місцевого самоврядування, а звідси – посилення уваги до староукраїнських традицій в галузі міської, селищної, територіальної сфрагістики.

Вивчення станової сфрагістики дозволяє більш фахово розв'язати загальноісторичні питання, як от: історія українського козацтва, міщанства, шляхти.

У статті досліджуються козацькі сотенні печатки Переяславського полку. Вивчення цієї категорії пам'яток обумовлене визначальною роллю козацтва як націєтворчого та державотворчого чинника українства. Проте, слід зазначити, що їхня історія є малодослідженим напрямком української сфрагістики, а це заважає змалювати повноцінну картину еволюції козацької сфрагістики протягом XVII-XVIII ст.

Соціально-політичні зміни на території України у другій половині XVII ст. відчутно вплинули на всі сторони життя суспільства, в тому числі і на розвиток геральдики і сфрагістики.

Поділ території на полки і сотні мав місце і в інших країнах. Проте саме в Україні полково-сотенна організація адміністративного устрою стала важливим елементом форми національної державності, маючи яскраво виражені етнічні особливості, засновані на місцевому звичаєвому праві. Ця форма поширилася на кілька видів станово-територіальних утворень на сучасних українських землях: на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережжя та Правобережжя [2, с. 5]. Тут кожен полк (паланка) іменувався за назвою адміністративного центру (міста чи містечка), мав окрему адміністрацію (полкове чи паланкове правління), а полковник виконував функції воєначальника, головного судді та цивільного адміністратора.

У військовому та адміністративно-територіальному відношеннях полки складались із сотень. Ще польський уряд поділив реєстрове козацьке військо на сотенні підрозділи. За ординацією 1601 р. кожен полк розділявся на п'ять сотень по 100 осіб у кожній. Сеймова

ординація 1625 р. дозволила розміщення полків та сотень на території городової України, за умовами, що полк складатиметься із 10 сотень. За назвою сотенного містечка сотні одержали власні назви, печаті та прапори.

Саме на середину XVII ст. остаточно завершилася поява козацької геральдики, яка представляла собою феномен і лише в незначній мірі спиралася на середньовічну руську геральдику. Паралельно з цим, суттєві зміни виникли і в сфері сфрагістики. Головним чином, вона торкнулась стилю і структури розміщених у полі гербової печатки зображень. Характерною особливістю сфрагістичних пам'яток раннього Нового часу стала наявність у них великої кількості приватних щитів, в окремих частинах яких знаходились герби предків володарів печаті. Ці генеалогічні маніфести являються безцінними джерелами при вивченні генеалогії шляхетних родів того часу, дозволяючи відповісти на різні питання, на які тривалий час не знаходили пояснень.

Великий вплив на гербові печаті XVII ст. мала польська шляхта. Необхідно відмітити, що на козацькій геральдиці найчастіше зустрічається різна символіка (зброя, серце, хрест, зірки, півмісяць), а не написи, які б допомогли ідентифікувати власника чи адміністративну одиницю.

Переяславський полк (1648-1782) належав до перших «старожитніх» козацьких полків, центром якого став Переяслав. За роки існування у складі Війська Запорозького до Переяславського полку входило 28 сотень: Баришівська (1648-1782); Басанська (1648-1782); Березанська (1648-1782); Биківська (1648-1667); Бориспільська (1648-1752); Бубнівська (1667-1782); Воронківська (1648-1782); Гельмязівська (1648-1782); Гоголівська (1648-1667); Домантовська (1667-1782); Заворицька (1648-1654); Золотоніська (1648-1782); Іркліївська (1663-1782); Канівецька (1757-1782); Козельська (1648-1654); Кропивнянська (1663-1782); Ліпльавська (1667-1782); Моровська (1648-1654); Остерська (1648-1654); Переяславські [було до шести сотень] (1648-1782); Піщанська (1667-1782); Трахтемирівська (1667-1782); Яготинська (1648-1782). На короткий час, на стадії реформування, до полку належали Буромська (1665) та Крукпільська (1654) сотні [2, с. 80].

Серед вище перерахованих сотень Переяславського полку до нашого часу дійшли зображення печаток одинадцятьох сотень.

Баришівська сотня (1648-1782) утворилася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку; як військово-адміністративний округ постійно перебувала у складі Переяславського полку аж до ліквідації полково-сотенного устрою Лівобережної України у 1782 р. Її територію повністю включено до складу Остерського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Баришівка, тепер – селище, районний центр Київської області [2, с.111].

На печатці Баришівської сотні від 1753 р. на полі зображена свята Софія під короною, яка в правиці тримає чашу, лівицею ж сперлася на ґрати. Напис по колу: *Печать Сотенна Баришовска*. Овальна, розмір 37×29 мм [6, с. 241].

Баришівська сотня використовувала на своїй печатці герб, який зовнішнім виглядом, безумовно, взувався на гербі сотенного осередку, який місто, судячи з латиномовного напису по колу, одержало ще за доби Речі Посполитої. Різниця між міською та сотенною печатками полягала в заміні латиномовного напису на російськомовний.

Басанська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку. Весь час свого існування Басанська сотня знаходилася у Переяславському полку; разом з ним була ліквідована у 1782 р. Її територію розподілено між Козелецьким, Остерським і Пирятинським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Басань, нині – село Нова Басань Бобровицького району Чернігівської області [2, с. 112].

У полі печатки Басанської сотні від 1738 р. – італійський щит, рослина; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет. Кругла, розмір 15 мм. [7, арк. 140].

Березанська сотня (1648-1782) виникла як військово-адміністративний підрозділ Переяславського полку ще в 20-30-х рр. XVII ст. Весь час існування постійно входила до

складу даного полку; ліквідована у 1782 р. разом з іншими полковими сотнями Лівобережної України. Її населені пункти розподілені між Козелецьким, Остерським і Переяславським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Березань, нині – місто Барішівського району Київської області [2, с. 115].

У полі печатки Березанської сотні від 1759-1771 рр. знаходиться два контурних хреста, які розташовано один над одним, між ними напівмісяць, що лежить рогами донизу, здолу під хрестами серце; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет; згори літери: ПСБ (*Печать Сотни Березанской*). Кругла, розмір 21 мм [8, арк. 22].

Бубнівська сотня (1648-1782) виникла, ймовірно, після «Ординації Війська Запорозького» у кінці 1638 р. Вперше згадана як окрема Бубнівська сотня 1654 р. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. відійшла до Переяславського полку як лівобережна сотня. У ньому ж знаходилася надалі аж до ліквідації у 1782 р., після чого територія Бубнівської сотні повністю включена до Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – у 1654-1731 рр. містечко Бубнове [Бубнів], нині – село Бубнівська Слобідка Золотоніського району Черкаської області, у 1731-1782 рр. село Прохорівка, нині – село Канівського району Черкаської області [2, с. 122].

З печатки Бубнівської сотні від 1771 р. форму, розмір і зображення в полі печатки встановити неможливо [9, арк. 43].

Воронківська сотня (1648-1782) вперше згадана як військово-територіальний підрозділ війська Запорозького у Зборівському реєстрі 16 жовтня 1649 р. у складі Переяславського полку. Сформувалася, вочевидь, ще у 1648 р. За реєстром 1649 р. мала 101 козака. Весь час існування перебувала у Переяславському полку. Після ліквідації її територію включено до Київського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Воронків, нині – село Воронків Бориспільського району Київської області [2, с. 128].

У полі печатки Воронківської сотні від 1771 р. – німецький щит, на якому зображено ключ; над щитом забороло під шоломовою короною, навколо щита намет. Овальна, розмір 25×21мм [10, арк. 54].

Гельм'язівська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р. як військовий підрозділ Переяславського полку козацького повстанського війська. Зборівським реєстром 16 жовтня 1649 р. юридично закріплена за Переяславським полком у кількості 128 козаків. Весь час існування перебувала у його складі. Ліквідована 1782 р., після чого територія розподілена між Переяславським і Золотоніським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – місто Гельм'язів, тепер – однойменне село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 130].

У полі печатки Гельм'язівської сотні від 1759 р. – іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусових пера; навколо щита намет; здолу літери: СГ (*Сотня Гельмязовская*). Восьмикутна, розмір 16×15 мм [11, арк. 18].

Домонтівська сотня (1648-1782) сформувалася влітку 1648 р., виділившись із козацького складу Золотоніської сотні як військовий підрозділ повстанського війська лівобережної частини Черкаського полку, одного з найстаріших козацьких полків. Після Андрусівської угоди 1667 р. Домантовську сотню включено до Переяславського полку, в якому вона знаходилася до 1782 р., коли ліквідовано полково-сотенний поділ Малоросії. Територія сотні повністю увійшла до Золотоніського повіту Київського намісництва. *Сотенний центр*: містечко Домонтово, сьогодні – село Домонтове Золотоніського району Черкаської області [2, с. 138-139].

У полі печатки Домонтівської сотні від 1737-1778 рр. – італійський щит, на якому подвійний хрест над півмісяцем, що лежать рогами догори, здолу перехрещено рушницю і меч; над щитом корона, знизу дві пальмові галузки; навколо літери ПСД (*Печать Сотни Домонтовской*). Восьмикутна, розмір 19 × 18 мм [12, арк. 6].

Золотоніська сотня (1648-1782) одна з найстаріших козацьких реєстрових сотень. За «Реєстром» 16 жовтня 1649 р. у ній значилося 167 козаків. Від 1648 р. до 1667 р. сотня входила до Черкаського полку. Після Андрусівської угоди її, як лівобережну, передано під юрисдикцію

Московського царства і включено до Переяславського полку, у якому сотня знаходилася від 1667 р. і до ліквідації у 1782 р. Територія скасованої сотні стала основою Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Золотоноша, тепер – районний центр Черкаської області [2, с. 142].

У полі печатки Золотоніської сотні від 1759-1766 рр. – іспанський щит, на якому лапчастий хрест; над щитом забороло, в нашоломнику три страусиних пера, навколо щита намет, згори літери ПП, знизу літери ЗС. Восьмикутка, розмір 23×20 мм [13, арк.13].

Іркліївська сотня (1648-1782) належить до найстаріших лівобережних реєстрових козацьких сотень. Виникла у складі Переяславського козацького полку Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. У 1658-1663 рр. колишню полкову сотню було включено до Переяславського полку. Відтак, від 1663 р. і до ліквідації Іркліївська сотня була військово-тактичною та адміністративно-судовою одиницею Переяславського полку. Після скасування, територія сотні розподілена між Золотоніським і Городиським [Градизьким] повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Іркліїв, нині – село Іркліїв Чорнобаївського району Черкаської області [2, с. 145].

У полі печатки Іркліївської сотні від 1745-1761 рр. – серце, яке пронизують дві стріли та меч вістрями донизу, навколо літери ПГСИ (*Печать Города Сотни Ирклевий*). Восьмикутна, розмір 20×15 мм [14, арк. 1].

Канівецька сотня (1648-1649; 1658-1663; 1757-1782) утворилася влітку 1648 р. у складі Іркліївського полку, у зв'язку з його ліквідацією у 1649 р. була скасована. Відновлена у 1658 р. знову у складі Іркліївського полку і скасована 1663 р. через ліквідацію вдруге усього полку. Сотенний центр у 1648-1649 рр. та 1658-1663 рр. знаходився в селі Малі (Дальні) Канівці, тепер – село Чорнобаївського району Черкаської області [2, с. 147].

У полі печатки Канівецької сотні від 1768 р. – серце, з хрестом, кінці якого прикрашено кулями, серце пронизують дві стріли вістрями донизу, зверху хрест, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч напівмісяць рогами вліво. Напис по колу: *Печать Каневского*. Кругла, розмір 21 мм [15, арк. 6].

Кропивнянська сотня (1648-1782) належить до найстаріших військово-тактичних підрозділів козацького реєстрового війська. З початком 1648 р. сотня стала основою для формування окремого Кропивнянського полку. За Зборівською угодою 16 жовтня 1649 р., утворення такого полку було юридично закріплене на чолі з Филоном Джалалієм і сотня протягом 1649-1658 рр. входила до Кропивнянського полку. Її склад у жовтні 1649 р. – 284 козаки, тобто два підрозділи, полкова сотня і сотня в селі Деньги, яку називали і Денізька, і Демська, адже очолював її Дем'ян (Демко) Ігнатович (Многогрішний), майбутній лівобережний гетьман (1668-1672 рр.). У 1658 р. Кропивнянський полк ліквідовано гетьманом І. Виговським, а Кропивнянську сотню включено до складу Іркліївського полку. Після ліквідації останнього у 1663 р. Кропивнянська сотня увійшла до Переяславського полку і до ліквідації у 1782 р. була його військовою, судовою та адміністративною одиницею. Територію скасованої сотні у січні 1782 р. розділено між Золотоніським, Хорольським і Городиським (Градизьким) повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Кропивна, тепер – село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 160-161].

У полі печатки Кропивнянської сотні від 1771 р. – перевернуте серце під короною, зверху розширений хрестик, від якого відгалуджуються два пагони. Напис по колу: *Печать сотнь Кропиванскои*. Овальна, розмір 34×31 мм [16, арк. 44].

Піщанська сотня (1649-1782) виникла у складі Черкаського полку і юридично закріплена за ним Зборівським реєстром 1649 р. у кількості 125 козаків. Після Андрусівської угоди 1667 р. відійшла до Переяславського полку, у якому перебувала до ліквідації у 1782 р. Населені пункти скасованої Піщанської сотні увійшли до Золотоніського повіту Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Піщане, нині – село Золотоніського району Черкаської області [2, с. 189].

У полі печатки Піщанської сотні від 1766 р. – дві стріли вістрями вліво, під хрестом. Знизу намівмісяць рогами догори; згори літера: П, праворуч: С, ліворуч літера: П, навколо вінок. Овальна, розмір 25×23 мм [17, арк. 7].

Яготинська сотня (1648-1782) одна з найстаріших сотень козацького реєстрового війська. Сформувалася у 30-х рр. XVII ст. у складі Переяславського полку. Весь час існування незмінно входила до даного полку, до ліквідації полково-сотенної адміністрації Лівобережної України у 1782 р. Відтак її населені пункти розподілені поміж Переяславським, Пирятинським і Золотоніським повітами Київського намісництва. Сотенний центр – містечко Яготин, нині – районний центр Київської області [2, с. 220].

Форму, розмір і зображення в полі печатки Яготинської сотні від 1771 р. встановити неможливо [18, арк. 51].

Серед цих 11-ти відбитків сотенних печаток переважає характерна для геральдичної творчості символіка козацького часу: корона – 5 раз, хрест – 8 раз, півмісяць (повернутий рогами в різні сторони) – 4 рази, зброя – 5 раз.

Герб Пржиятель – (польск. Przijaciel, Kemlada, Aksak, Kara, Obrona; серце, проколоте стрілою або навхрест двома стрілами) – шляхетний герб у Речі Посполитій, а потім і на території Російської імперії зустрічається 4 рази.

Серце символізує військову доблесть і присутнє на 135 гербах серед усіх відомих козацьких [4].

Але безсумнівна кількісна перевага в козацькій геральдиці належить зображенням хреста, зірок і півмісяця, які присутні в більшості козацьких гербів, що зумовлено, в першу чергу, їхнім безсумнівним зв'язком з мілітарною символікою перемоги.

Українська козацька сфрагістика XVII-XVIII ст. стала своєрідним, оригінальним явищем, у якому відбилися як надбання загальноєвропейської культури, так і особливості менталітету українського народу.

Результати дослідження засвідчують, що козацькі печатки – це багатогранне історичне джерело, яке має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення доби Гетьманщини, як у царині політики, так і суспільства, культури, історії окремих станів тощо. Вони містять багатий матеріал і для розвитку таких суміжних дисциплін як генеалогія, геральдика, символіка, емблематика, палеографія, дипломатика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров О. Українські особові печатки XV-XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ / О. Алфьоров, О. Однороженко. – К., 2007. – 200 с.
2. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007. – 340 с.
3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. – К.: Стило, 2003. – 418 с.
4. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – СПб., 1914. – 322 с.
5. Однороженко О.А. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. / О.А. Однороженко // Слов'янський мілітарний альманах «Ф2». – Полтава, 2001.
6. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. / О. Однороженко. – Харків, 2009 – 420 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 654.
8. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.
9. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
10. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
11. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.

12. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8744.
13. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 66.
14. ЦДІАК України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 587.
15. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3448.
16. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.
17. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 90.
18. ЦДІАК України. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 107.

REFERENCES

1. Alferov A., Odnorozhenko O. Ukrainski osobovi pechatki XV-XVII st. za materialamu Kievskikh archivoshovishch / A. Alferov, A. Odnorozhenko. – K., 2007. – 200 s.
2. Zaruba V.M. Administrativno-teritorialny ustriy ta administration Viyska Zaporizkogo / V.M. Zaruba. – Dnepropetrovsk, 2007. – 340 s.
3. Krivosheya V. Genealogia ukrainskogo cozatstva. Pereyaslavskiy polk / V. Krivosheya. – K., 2003. – 418 s.
4. Lukomsky V.K., Modzalevsky V.L. Malorossiysky gerbovnik / V.K. Lukomsky, V.L. Modzalevsky. – St. Petersburg, 1914. – 322 s.
5. Odnorozhenko O.A. Dekilka sotennukh i miskich pechatok Livoberezhnoi Ukraine / A. Odnorozhenko // Slovynski military almanach «F2». – Poltava, 2001.
6. Odnorozhenko A. Cozazka territorialna heralduka kinzya XVI-XVIII st. / A. Odnorozhenko. – Kharkov, 2009. – 420 s.
7. Zentralniy derzhavnyi istorichnyi archive Ukraine, m. Kyiv (ZDIAK Ukraine), f.59, op.1, spr.654.
8. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
9. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
10. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
11. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
12. ZDIAK Ukrainy, f.59, op.1, spr.8744.
13. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.66.
14. ZDIAK Ukrainy, f.64, op.1, spr.587.
15. ZDIAK Ukrainy, f.54, op.1, spr.3448.
16. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.
17. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.90.
18. ZDIAK Ukrainy, f.83, op.1, spr.107.

Прядко А., Прядко Т. Территориальная геральдика казачьих сотен Переяславского полка.

В статье рассмотрены печати казацких сотен Переяславского полка и проанализирован ряд вопросов, которые возникли в связи с этим. Изучение этой категории памятников обусловлено определяющей ролью казачества как нациесозидающего и государствообразовательного фактора украинства. Однако, следует отметить, что их изучение является малоисследованным направлением украинской сфрагистики, а это мешает увидеть полноценную картину эволюции казацкой сфрагистики в течении XVII – XVIII веков.

Результаты исследования свидетельствуют, что казацкие печати – это многогранный исторический источник, который должен быть привлечен к всестороннему и глубокому изучению эпохи Гетманщины, как в области политики, так и общества, культуры, истории отдельных сословий и т.п. Они содержат богатый материал и для развития таких смежных дисциплин как генеалогия, геральдика, символика, эмблематика, палеография, дипломатика.

Ключевые слова: печать, казачество, сфрагистика, Переяславский полк, сотня, герб.

Pryadko O., Pryadko T. The territorial heraldry of Pereiaslav regiment of cossack sotnias.

The seals of cossack hundreds of Pereiaslav Regiment considered in the article and analyzed a number of issues that have emerged in this regard. Investigation of this category of artefacts is caused by the role of the Cossacks as important factor of Ukrainian national and state creation. However, it should be noted that researching them is unexplored direction in Ukrainian sphragistics, which prevents describe a complete picture of the evolution of the Cossack sphragistics during the XVII – XVIII centuries.

Results of the investigation show that Cossack seals are a multifaceted historical source that should be involved to a comprehensive and deep research of the Cossack Hetmanate era in the sphere of politics, society, culture and history of particular classes etc. They contain abundant material for the development of related subjects such as genealogy, heraldry, symbolism, palaeography, diplomatics.

Key words: seal, Cossacks, sphragistics, Pereiaslav Regiment, hundred, emblem.

Одержано 11.02.2014.